

Kazimierski, Józef

Badania historyczne nad Mazowszem i Podlasiem Nadbużańskim (1965-1995) : stan i potrzeby

---

Rocznik Mazowiecki 10, 11-19

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Józef Kazimiński

Badania historyczne nad Mazowszem i Podlasiem Nadbużańskim (1965-1995). Stan i potrzeby

W 1964 r., na sesji popularnonaukowej w Mińsku Mazowieckim, prof. Stanisław Herbst, przewodniczący Komisji Obchodów 1000-lecia Państwa Polskiego w województwie warszawskim, dokonał oceny badań historycznych nad województwem warszawskim w latach 1944-1964 i sformułował postulaty badawcze¹.

Dziś, po przeszło trzydziestu latach, przy okazji wznowienia wydawania „Rocznika Mazowieckiego” przez Mazowieckie Towarzystwo Naukowe przy współpracy z Wyższą Szkołą Humanistyczną w Pułtusku, wypada odpowiedzieć na pytanie: jak i o ile postulaty badawcze, wybitnego uczonego i regionalisty, zostały zrealizowane. Stanisław Herbst stwierdził wówczas m.in., iż „zacołanie w zakresie badań historycznych w stosunku do innych regionów kraju na ogół wzrosło”². Tymczasem istnieje pilna potrzeba „badań regionalnych i pogłębiania kultury naukowej społeczeństwa”. Stąd w celu zlikwidowania dzielącego nas dystansu Mazowsza i Podlasia w stosunku do innych regionów, należało, zdaniem Stanisława Herbst, w najbliższych latach: umożliwić publikację opracowań pozostających od lat w maszynopisach, powołać regionalne czasopismo naukowe na Mazowszu, poniechać badań o charakterze osobistych zachcianek i przejść do planowania badań systematycznych i celowych, co może mieć duże znaczenie dla pogłębienia kultury naukowej społeczeństwa. Zdaniem Stanisława Herbst, co zawsze mocno podkreślał i co nie zawsze znajdowało uznanie uczonych, dających pierwszeństwo badaniom syntetycznym w skali ogólnej, że „od uprawiania regionalistyki i od jej wyników zależy jakość uogólnień naukowych”³.

Realizacja tak sformułowanych postulatów i prowadzenie badań regionalnych wymagało stworzenia w terenie warunków do pracy naukowej, odpo-

¹ S. Herbst, *Badania historyczne nad woj. warszawskim w dwudziestoleciu (1944-1964)*, „Rocznik Mazowiecki”, t. I, Warszawa 1967.

² Ibidem.

³ Ibidem.

wiednich warsztatów pracy naukowej w postaci archiwów, bibliotek i muzeów. I tak powstała koncepcja bibliotek i archiwów naukowych na Mazowszu i Podlasiu Nadbużańskim, wydania bibliografii retrospektywnej i bieżącej Mazowsza i Podlasia Nadbużańskiego, publikacji źródeł, a często reedycji już wydanych.

Dziś, po przeszło 30 latach, trzeba z satysfakcją stwierdzić, iż nie był to czas stracony. Badania naukowe i będące ich owocem publikacje oraz opracowania popularnonaukowe zaczęły ukazywać się na niespotykaną dotychczas skalę. Było to możliwe dzięki powołaniu Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych (MOBN) przy Mazowieckim Towarzystwie Kultury, w oparciu o Sekcję Historyczną Komisji Obchodów 1000-lecia Państwa Polskiego w województwie warszawskim. Pierwsze inauguracyjne posiedzenie Rady Naukowej Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych odbyło się 26 X 1967 r. w siedzibie Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Warszawie. Pierwszym przewodniczącym Rady Naukowej MOBN został Stanisław Herbst, wybrany jednogłośnie, w sposób demokratyczny, spośród ponad 40 pracowników Rady Naukowej. Jego zastępcą został prof. Stanisław Berezowski. Przewodniczącymi utworzonych komisji merytorycznych Rady Naukowej MOBN zostali wybitni uczeni — profesorowie: Stanisław Herbst — Wydawniczej, Aleksander Gieysztor — Historii Średniowiecznej, Andrzej Zahorski — Historii Nowożytnej, Stanisław Berezowski — Historii Najnowszej, Anna Kutrzeba-Pojnarowa — Etnograficznej, Witold Doroszewski — Językoznawczej, Zdzisław Rajewski — Archeologicznej, Stanisław Pazyra — Bibliograficznej. W poszczególnych komisjach MOBN pracowało wielu wybitnych uczonych, że wymienię tylko: Adama Wolffa, Jakuba Sawickiego, Stanisława Kalabińskiego, Ryszarda Manteuffla, Henryka Samsonowicza, Józefa Ryszarda Szaflika, Ryszarda Kołodziejczyka, Barbarę Falińską i wielu innych, niekiedy młodych pracowników nauki, jak m.in. Jerzy Antoniewicz, Benon Dymek, Ryszard Juszkiewicz, Aleksander Kociszewski, Bogusław Gierlach, Józef Kazimierski i inni.

Dzięki powstaniu Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych można było wydać w formie odrębnych publikacji materiały z sesji naukowych poświęconych: 900-leciu miast mazowieckich w: Czerwińsku, Ciechanowie, Zakroczymiu; 700-leciu Łosic; 600-leciu Sochaczewa; 1000-leciu Czerska, 900-leciu Góry Kalwarii i 540-leciu Piaseczna; 60-leciu Rewolucji 1905 r. na Mazowszu i Podlasiu⁴. Organem naukowym MOBN został „Rocznik Mazowiecki”. Zamieszczano w nim: artykuły i rozprawy, miscellanea, bibliografię Mazowianów za poszczególne lata, kroniki, biografie ludzi zmarłych zasłużonych dla Mazowsza i Podlasia, recenzje.

Komisje MOBN miały własne plany badawcze.

Rada Naukowa MOBN, wychodząc naprzeciw zapotrzebowaniu poszczególnych regionów Mazowsza i Podlasia i działających tam towarzystw regionalnych, powołała liczne stacje naukowe: w Mławie i Ciechanowie, Siedlcach, Warce, Żyrardowie, Ostrołęce, Pruszkowie, Łowiczu, Pułtusku i Białej Podla-

⁴ *Bibliografia MOBN im. Stanisława Herbsta [w:] Mazowsze i Podlasie w badaniach historycznych*, Warszawa-Płock 1994.

skiej. Stacjami opiekowali się profesorowie spośród członków Rady Naukowej MOBN, a kierownikami stacji byli miejscowi, młodzi pracownicy naukowci. Dużą pomoc stacjom naukowym MOBN okazały miejscowe archiwa państwowe, niekiedy także w postaci lokali na ich siedziby.

W stacjach naukowych MOBN ich opiekunowie z Rady Naukowej prowadzili seminaria doktorskie: Stanisław Herbst w Siedlcach, Stanisław Berezowski i Ryszard Manteuffel w Mławie, Andrzej Zahorski w Ciechanowie, Anna Kutrzeba-Pojnarowa w Ostrołęce, Anna Żarnowska i Benon Dymek w Żyrardowie, Ryszard Kołodziejczyk w Łowiczu i Pułtusk. Praca na seminariach doktorskich doprowadziła do ukazania się kilku rozpraw doktorskich, ożywiła, a nawet kreowała życie kulturalne i naukowe w regionie. Natomiast prowadzone w nich badania naukowe zaowocowały: dziesiątkami drobnych publikacji naukowych⁵, licznymi sesjami popularnonaukowymi, organizowanymi z okazji ważnych rocznic (jubileusze miast, powstania narodowe 1794, 1831 i 1863 r., rewolucja 1905-1907 r., odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r., wojna 1920 r., II wojna światowa itp.); pojawieniem się czasopism naukowych — w Ciechanowie („Zapiski Ciechanowskie”), Siedlcach („Prace Archiwalno-Konserwatorskie” i „Szkice Podlaskie”), Ostrołęce („Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”), Mławie („Studia i Materiały do Dziejów Ziemi Zawkrzeńskiej”), Pułtusk („Pułtusk. Studia i Materiały Dziejów Miasta i Regionu”), Białej Podlaskiej i Międzyrzeczu, a nawet Mińska Mazowieckim, które wydają swoje własne roczniki.

Badania historyczne na Mazowszu i Podlasiu omówiono na sesji naukowej, w październiku 1992 r. w Płocku, z okazji 25-lecia powstania MOBN. Wyniki opublikowano w 1994 r. w odrębnej publikacji⁶. Omówione zostały w niej badania naukowe i publikacje ich wyników w: Płocku, Ciechanowie, Pułtusk, Ostrołęce i Łowiczu. Odrębnie potraktowano badania nad dziejami Kościoła katolickiego w Płocku oraz badania dialektologiczne na Mazowszu i Podlasiu.

Przechodząc do omówienia kierunków badań i ich wyników oraz szeroko prowadzonych prac i wydawnictw popularyzujących historię regionu mazowiecko-podlaskiego, trzeba odwołać się do zamieszczonej w wyżej wymienionym wydawnictwie (*Bibliografia MOBN im. Stanisława Herbsty za lata 1967-1993*) i prawie równocześnie opracowanej — *Bibliografii MOBN*, którą zamieściło „Mazowsze” (nr 5), czasopismo ukazujące się od 1993 r., poświęcone zabytkom Mazowsza i Podlasia⁷.

Śród prac MOBN, zasługujących na szczególną uwagę, należy wymienić opracowania historii miast mazowieckich, a w tym Zofii Niedziałkowskiej *Ostrołęka, dzieje miasta i regionu*, która doczekała się aż trzech wydań. Podobnie *Dzieje Płocka* miały trzy wydania, opublikowane staraniem Towarzystwa Naukowego Płockiego. Ponadto MOBN opublikował, względnie przy jego współ-

⁵ Ibidem.

⁶ *Mazowsze i Podlasie w badaniach historycznych*, Warszawa-Płock 1994.

⁷ M. Lewandowska-Wołosz i A. K. F. Wołosz, *Bibliografia zawartości 61 tomów (nr 1-60) „Prac MOBN” w latach 1967-1994*, „Mazowsze” 1995, nr 5.

udziale powstały, monografie następujących miast mazowieckich i podlaskich: Sierpca, Gąbina, Ciechanowa, Łomży, Myszynca, Makowa Mazowieckiego, Pułtuszka, Ostrowi Mazowieckiej, Broku i Puszczy Białej, Wyszkowa, Zakroczymia, Nasielska, Siedlec, Łosic, Sokołowa Podlaskiego, Węgrowa, Kocka, Otwocza, Kałuszyna, Stanisławowa, Mińska Mazowieckiego, Garwolina, Warki, Piasieczna, Żyrardowa, Grodziska Mazowieckiego, Pruszkowa, Wiskitek, Łowicza, Skierniewic, Sochaczewa, Milanówka oraz miast i miasteczek Podlasia w latach 1808-1914⁸.

W badaniach i publikacjach MOBN dużo uwagi poświęcono: powstaniom narodowym (kościuszkowskiemu z okazji 200-lecia, listopadowemu z okazji 150-lecia i styczniowemu z okazji 100- i 130-lecia), ruchowi robotniczemu (Żyrardów) i ludowemu (Ciechanów, Garwolin, Pułtusk), rewolucji 1905-1907 r., odzyskaniu niepodległości w 1918 r., wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. Temu ostatniemu problemowi zostały poświęcone dwa, zasługujące na uwagę, opracowania monograficzne: Janusza Szczepańskiego i Ryszarda Juszkiewicza.

Prowadzono nadto badania nad wojną obronną Polski w 1939 r. (E. Kozłowski, R. Juszkiewicz i inni), martyrologią Polaków i Żydów w latach II wojny światowej, ruchem oporu i strukturami Polskiego Państwa Podziemnego na Mazowszu i Podlasiu w latach 1939-1944, życiem codziennym ludności w okupowanym przez Niemców Mazowszu i Podlasiu (S. Lewandowska). Podejmowano dość jednostronne prace nad pierwszymi latami Polski Ludowej (reforma rolna i nacjonalizacja przemysłu, walka z podziemną opozycją, zmiany ustrojowe i administracyjne, szkolnictwo, walka z analfabetyzmem oraz życie gospodarcze, społeczne i kulturalne). Badano historię zakładów (Pruszków, Żyrardów, Chodaków, papiernie w Jeziornej i Soczewce).

Cenne były prace archeologiczne prowadzone w Płocku (W. Szafranski), Szreńsku (M. Piotrowski), Płońsku (B. Gierlach), Pułtusku (B. Gierlach, A. Gołębniak, D. Makowski, M. Mirosławski i W. Pela), Czersku (J. Rauhutowa i S. Suchodolski, T. Kiersnowska), Niewiadomej na Podlasiu (M. Miśkiewiczowa), Błoniu (K. Musianowicz).

Także etnografowie, pod kierunkiem Anny Kutrzeby-Pojnarowej i Mariana Pokropka, mają do odnotowania poważne osiągnięcia badawcze i wydawnicze. Należą do nich przede wszystkim badania nad Puszcą Zieloną na Kurpiach, Puszcą Kampinoską oraz regionem Kołbieli. Zaowocowało to odpowiednimi publikacjami naukowymi i popularnonaukowymi⁹. Otrzymaliśmy pogłębiony obraz tych regionów w stosunku do badań prowadzonych w XIX w. przez Oskara Kolberga i opublikowanych w jego pracy o Mazowszu i Podlasiu, oraz Zygmunta Glogera. Były one wreszcie ostatnią szansą zarejestrowania życia i obyczajów w tych regionach, przed wkraczaniem zmian, które za sobą niosą procesy industrializacji i urbanizacji.

Analogiczne badania prowadzili i prowadzą także językoznawcy, próbując zdążyć przed zmianami zachodzącymi w obyczajach, gwarze i kulturze języ-

⁸ Ibidem. Bliższe dane bibliograficzne.

⁹ Ibidem.

ka, w wyniku wyżej wymienionych procesów. Początkowo badaniami nad gwarami na Mazowszu i Podlasiu kierował Witold Doroszewski, a gdy go zabrakło, przejęła je i prowadzi z ogromną pasją i kompetencją jego uczennica Barbara Falińska wraz z zespołem i swoimi z kolei uczniami. Prace badawcze prowadzone są przy pomocy miejscowych nauczycieli i młodzieży szkolnej, grupowanej w okresie wakacji na specjalnie organizowanych obozach językowych. Zaowocowały one dziesiątkami tysięcy zebranych ankiet, nagrań dźwiękowych i objęły, w ciągu 40 lat, prawie cały teren historycznego Mazowsza i Podlasia. W ten sposób zebrano ogromny materiał, który był i jest wynikiem przeprowadzonych rozmów z wieloma tysiącami osób posługujących się gwarą mazowiecką i podlaską lub też takich, które zapamiętały poszczególne słowa lub nawet całe zwroty czy też przypowieści. I tak uratowano wiele słów, określeń i zwrotów, dziś już zanikłych lub zanikających w potocznym języku. Zebrany zaś materiał pozwolił na opracowanie map regionów, na terenie których występowały określone słowa, udało się zachować sylwetki ciekawych ludzi, miłujących swój region, swoje „małe ojczyzny”. Będzie on mógł też w przyszłości służyć do opracowania historii poszczególnych wsi i zaścianków mazowieckich i podlaskich, w oparciu o źródła wywołane. Aktualnie stanowią one, nie tylko w skali Mazowsza i Podlasia, ale i całej Polski, jedyny materiał źródłowy o unikatowym charakterze. Utworzono z niego przed laty „Archiwum Gwar Mazowieckich im. Witolda Doroszewskiego”. W oparciu o wymienione wyniki badań i zebrany unikalny materiał źródłowy ukazał się wielotomowy *Atlas gwar mazowieckich*¹⁰.

Poważne wyniki miały i mają kontynuowane badania nad zabytkami interesującego nas regionu, prowadzone przez Instytut Sztuki PAN i Uniwersytet Warszawski oraz konserwatorów zabytków w poszczególnych województwach. Wydawane katalogi zabytków, poczynając od 1962 r., objęły prawie całe historyczne Mazowsze i Podlasie. Ich wydanie było zawsze poprzedzone badaniami archiwalnymi i regionalnymi. Powstawały w oparciu o solidną bazę dokumentacyjną, zgromadzoną w Instytucie Sztuki PAN, przez samych autorów poszczególnych tomów. Niekiedy miały nawet charakter sensacyjnych odkryć, jak to miało miejsce w Kosowie Lackim, gdzie odkryto obraz św. Franciszka z XVI w., namalowany przez słynnego malarza hiszpańskiego El Greca¹¹. Aktualnie, po przeszło 30 latach, katalogi sztuki są już źródłem historycznym, które informują o ówczesnym stanie zabytków i równocześnie oskarżają władze, które doprowadziły do ich zniszczenia. Większość pałaców i dworów zburzono aż do fundamentów, wycięto drzewa i zdewastowano zabytkowe parki i ogrody, towarzyszące ich zabudowie. Dziś wystarczy wziąć do ręki pierwszy z brzegu katalog zabytków dowolnego powiatu z terenu Mazowsza lub Podlasia, pojechać i porównać stan zabytku w terenie z opisem katalogowym i załączonymi tam fotografiami, by samemu ocenić, do czego doprowadziła be-myślność tych, którzy za zabytki w Polsce odpowiadali. I tu tylko jeden przy-

¹⁰ *Atlas gwar mazowieckich*, t. I-V, Wrocław 1971-1980.

¹¹ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. X, z. 25. Powiat sokołowski, Warszawa 1965.

kład. Pałac oraz park i ogród Sobańskich w Guzowie koło Żyrardowa został tak zdewastowany, że dziś żyjący członek rodziny, po jego odkupieniu od władz w stanie kompletnej ruiny, będzie zmuszony przeznaczyć na jego odbudowę i doprowadzenie do stanu pierwotnego ok. 2,5 mln dolarów¹². Można tu, z głębokim smutkiem, stwierdzić, że największe zniszczenia zabytków i większości zespołów zabytkowych na Mazowszu i Podlasiu, które nie stały się rezydencjami państwowymi, nastąpiły w okresie po II wojnie światowej, w czasach Polski Ludowej.

Obecnie badania nad Mazowszem i Podlasiem są prowadzone: w ośrodkach uniwersyteckich Warszawy, Lublina i Białegostoku; w nowo powstałych wyższych uczelniach Siedlec, Pułtuska, Płocka, Łowicza, Białej Podlaskiej; w towarzystwach naukowych Warszawy, Płocka, Łomży, Ostrołęki, Ciechanowa, Siedlec i Łowicza; w towarzystwach regionalnych, przykładowo w Towarzystwie Społeczno-Kulturalnym w Pułtusk, Ludowym Towarzystwie Naukowo-Kulturalnym, Towarzystwie Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej i innych.

Dużemu ruchowi społeczno-kulturalno-naukowemu towarzyszą różnego rodzaju badania, nazwijmy je ogólnie — naukowymi, a w ich wyniku, także dzięki licznym sesjom naukowym i popularnonaukowym, ukazują się publikacje naukowe i artykuły w różnego rodzaju czasopismach, rocznikach itp., często będące rezultatem poważnych badań naukowych.

W ostatnich latach zaczęto usuwać białe plamy z naszej historii ogólnej i regionalnej, a niektóre fakty, wobec dużych zafalszowań, badać i pisać na nowo, na podstawie źródeł historycznych. Zajęto się m.in. latami II wojny światowej i agresją sowiecką na Polskę 17 IX 1939 r. Podjęcie tych badań było możliwe dzięki ujawnieniu po latach paktu Ribbentrop-Mołotow z 23 VIII 1939 r., którego realizacja doprowadziła do czwartego rozbioru Polski. W wyniku powyższego faktu doszło do wymordowania oficerów polskich, wziętych do niewoli sowieckiej we wrześniu 1939 r. — w Katyniu, Kozielsku i Ostaszkowie. W latach 1940-1941 nastąpiły masowe wywózki inteligencji i w ogóle ludności polskiej, z terenów zajętych przez Armię Czerwoną, do sowieckich łagrów. Do tematów tabu należało także prześladowanie unitów, ruch oporu na terenach okupowanych przez Sowietów w latach II wojny światowej i wiele innych. Po 1989 r. wymienione problemy weszły na stałe do tematów badań i ukazało się wiele opracowań korzystających z relacji świadków i archiwaliów, udostępnionych historykom przez archiwa rosyjskie, m.in. dotyczących zbrodni katyńskiej, gdzie znalazły się nazwiska wielu Mazowszan i Podlasian.

Ukazały się liczne opracowania naukowe i popularnonaukowe, dotyczące większości miast i miasteczek, czasem powiatów i ziem dawnej Rzeczypospolitej. Wreszcie podjęto się, w Mazowieckim Ośrodku Badań Naukowych, który powołano głównie dla realizacji tego zamierzenia, ambitnego opracowania — pięciotomowej syntezy dziejów Mazowsza i Podlasia. Zostali wyznaczeni redaktorzy poszczególnych tomów. Ci zaś powołali zespoły robocze i zaczęto prace. Niestety, zachodzące w Polsce zmiany i brak środków finansowych w la-

¹² S. Łaszewski, *Hrabia wrócił. Aristokraci objęli zrujnowany pałac*, „Życie Warszawy” z 18-19 X 1997 r.

tach osiemdziesiątych nie pozwoliły na kontynuowanie prac. Dotychczas ukazał się jedynie tom I *Dziejów Mazowsza do 1526 r.* pod redakcją Aleksandra Gieysztor i Henryka Samsonowicza, następne są ciągle w początkowym stadium opracowania. Jest to zresztą pierwszy i najważniejszy postulat badawczy na przyszłość, zwłaszcza że mamy tu poważne opóźnienie w stosunku do innych regionów Polski, które już od wielu lat mają opracowane swoje syntezy dziejów. Dziś, po latach, przeprowadzone badania wymagałyby nowego spojrzenia, które uwzględniałoby aktualne wyniki badań. Brakuje nam również bibliografii retrospektywnej i słownika biograficznego Mazowszan i Podlasiów.

Problemem nie rozwiązany są wydawnictwa źródłowe. W latach sześćdziesiątych planowano krytyczne wydanie *Kodeksu dyplomatycznego Mazowsza*. Jak dotąd ukazał się tylko, dzięki poważnemu wysiłkowi naukowemu J. Sułkowskiej-Kuraś i S. Kurasia, przy współudziale K. Pacuskiego i H. Wajsa: *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, cz. II — Dokumenty z lat 1248-1355* (Wrocław 1989); dalszy ciąg *Kodeksu dyplomatycznego Mazowsza (do 1247 r.)*, wydany w 1919 r. przez Jana Karola Kochanowskiego. Nadto Stella Maria Szacherska opublikowała niezwykle cenne dwa tomy dokumentów i listów Płocka z lat 1065-1586¹³, a Danuta Poppe księgę ławniczą Płocka z lat 1489-1517¹⁴. Ukazało się także cenne wydawnictwo *Jura Masowiae Terrestria*, t. I: 1228-1471 (Warszawa 1972); t. II: 1471-1526 (Warszawa 1973); t. III: 1526-1540 (Warszawa 1974). Niestety, nie zostało dokończony, na skutek zgonu wydawcy prof. Jakuba Sawickiego, wybitnego historyka prawa, oraz braku osób chętnych do doprowadzenia dzieła do końca.

Instytut Historii PAN, staraniem utworzonego specjalnie w tym celu zespołu wydawców, opublikował lustracje królewszczyzn z terenu Mazowsza i Podlasia, obejmujące województwa: mazowieckie, płockie, rawskie i podlaskie. Nadto IH PAN wspólnie z Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych wydał, we współpracy z historykami rosyjskimi, wielotomową publikację źródeł, dotyczącą powstania styczniowego, w oparciu o kwerendę w archiwach polskich i rosyjskich. Dotyczą one w znacznym stopniu także Mazowsza i Podlasia, gdzie nasilenie walk w czasie powstania styczniowego, podobnie jak i w czasie innych powstań narodowych, było szczególnie intensywne. Podstawowe źródła do dziejów rewolucji 1905-1907 r. zostały wydane także staraniem IH PAN i NDAP.

W zakresie wydawnictw historycznych zrobiono wiele, chociaż nie zawsze prace były tak skoordynowane, jak to miało miejsce przy publikacji źródeł do dziejów powstania styczniowego, czy też lustracji królewszczyzn. I tak dla przykładu, jeżeli chodzi o Mazowsze, ciągle na wydanie czekają księgi metryki mazowieckiej i najstarsze księgi grodzkie i ziemskie oraz miejskie. Ciągle za mało zrobiono w zakresie publikacji źródeł dotyczących lat II wojny światowej i okresu Polski Ludowej. Ostatnio dopiero podjęto próbę wydania podstawo-

¹³ *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, wyd. S. M. Szacherska, t. I: 1065-1495, Warszawa 1975; t. II: 1495-1586, Warszawa 1987.

¹⁴ *Księga ławnicza miasta Płocka 1489-1517*, oprac. D. Poppe, Warszawa 1995.

wych źródeł archiwalnych do dziejów ludności żydowskiej w Warszawie w latach 1939-1943¹⁵. W wymienionym wydawnictwie znajdzie się także ludność żydowska z terenu Mazowsza, przymusowo przesiedlona przez Niemców do getta warszawskiego w latach 1940-1941. W ogóle w zakresie wydawnictw źródłowych, dotyczących okresu po 1939 r. na Mazowszu i Podlasiu, ciągle są poważne zaniedbania; wynikały one z trudności dotarcia do źródeł, które w archiwach nie były opracowane lub miały często poufny charakter. Dla przykładu można wymienić także zagadnienia: struktury podziemnego Państwa Polskiego, które przetrwały niekiedy aż do 1950 r.; represje powojenne wobec ludności Mazowsza, a szczególnie Podlasia, najbardziej opornego wobec ówczesnych władz; nielegalna prasa i wydawnictwa ukazujące się na Mazowszu i Podlasiu w okresie powojennym, z latami „Solidarności” włącznie. To tylko niektóre tematy, a można by je przecież mnożyć, pokazując plusy i minusy okresu Polski Ludowej na interesującym nas terenie.

Należy tu jeszcze z satysfakcją odnotować, iż ostatnio podjęto udaną próbę penetracji archiwów zagranicznych, głównie rosyjskich, ukraińskich, białoruskich i amerykańskich. W tym zakresie prężną inicjatywę wykazał zmarły profesor Jerzy Skowronek i pracownicy Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych oraz Wojskowego Instytutu Historycznego. Dotarto do całych archiwów polskich formacji wojskowych z okresu powstania kościuszkowskiego przejętych przez Rosjan po kapitulacji powstania. Możliwym stał się dostęp do archiwaliów dotyczących zbrodni katyńskiej, internowanych żołnierzy polskich w wrześniu 1939 r. oraz masowych wywózek Polaków z terenów wschodnich w latach 1940-1941, a w tym i z części Mazowsza, która znalazła się w 1939 r. pod okupacją sowiecką.

Ten z konieczności syntetyczny przegląd badań historycznych nad Mazowszem i Podlasiem po 1965 r. trzeba ocenić pozytywnie i stwierdzić, iż w znacznym stopniu usunięto dystans, dzielący, pod względem badań naukowych, Mazowsze i Podlasie w stosunku do innych regionów Polski.

Powstało wiele opracowań naukowych, m.in. dzięki ruchowi społeczno-naukowemu, a w tym przede wszystkim Mazowieckiemu Ośrodkowi Badań Naukowych i regionalnym ośrodkom naukowym i kulturalnym. Wielu regionalistów zdobyło ostrogi naukowe na podstawie interesujących rozpraw doktorskich, a niekiedy i habilitacyjnych. Powstały wyższe uczelnie w Siedlcach, Płocku, Pułtusku, Łowiczu. Szkoli się w nich nowych adeptów nauki i popularyzatorów. Dziś już nikt nie kwestionuje potrzeby badań regionalnych, badań „małych ojczyzn”. Stały się one ważnym polem badawczym nauki historycznej.

Na zakończenie trzeba stwierdzić, iż myśli Stanisława Herbsta zaowocowały i sądzę, że doczeka się także pełnej realizacji podstawowy postulat badawczy zarówno Stanisława Herbsta, jak i wszystkich historyków i regionalistów skupionych w Mazowieckim Ośrodku Badań Naukowych, Mazowieckim Towarzystwie Naukowym i innych towarzystwach naukowych, i powstaną dal-

¹⁵ Ludność żydowska w Warszawie w latach 1939-1943. Życie — walka — zagłada. Wydawnictwo zaplanowano na trzy tomy po 50 arkuszy wydawniczych; całość ma być równolegle wydana w wersji angielskiej.

sze cztery tomy syntezy dziejów Mazowsza i Podlasia. Synteza ta potrzebna jest nie tylko tym, którzy zajmują się historią Mazowsza i Podlasia lub jej uczą, ale także i tym, którzy piszą syntezy historii Polski i nie zawsze temu ważnemu regionowi Polski poświęcają należytą uwagę, powtarzając m.in. starą i dawno już nieaktualną tezę o zacofaniu Mazowsza w stosunku do innych regionów Polski.

Janusz Szczepański

Droga Mazowsza Północnego do niepodległości w latach I wojny światowej

Pomimo zrywów narodowowyzwoleńczych w latach 1905-1907 Polacy nie udało się wywalczyć niepodległości pod rządami cesarstwa niemieckiego. Marzeń polskiego narodu o niepodległość Ojczyznę nie udało się osiągnąć z powodu niekorzystnego układu sił międzynarodowych, zosobnieniu i współpracy trzech państw zaborczych.

Wybuch I wojny światowej rozstrząsał w polskim społeczeństwie nadzieje na odmiennie los. Jakkolwiek na krótko w 1914 r. nie było w stanie przewrócić dotychczasowego rozwoju politycznych wydarzeń, owa „wojna cudowa” o którą strofili się Adam Mickiewicz, niosła nadzieję na wyzwolenie.

Znaczna część społeczeństwa mazowskiego widła wybuch wojny między radością nie z nadzieją na odzyskanie niepodległości, ale przede wszystkim z obawami. Wojna jawiła się jako zagrożenie życia i mienia. W szeregach armii rosyjskiej odbywał przeciętnie służbę wojskową młodzież Królestwa Polskiego, zmuszeni niejednokrotnie stawiać do zbrodni Polaków pochodzących z Wielkopolski, Galicji, Białostoku.

Na Mazowszu do głosu doszły słowa: „Ja mam ciemny czarny, ale po wojnie światowej jest ciemniejszy, gorszy i wrogi”. Z nadzieją przyjęto więc pozytywne deklaracje zawarte w odezwie wielkiego księcia Mikołaja — „Wobec Naczelnego wojska rosyjskiego, wydanej 14 VIII 1914 r.

W okolicach Przasnysza i Chorzeli idący na front oddziały rosyjskie oddarowywano żywnością, sygnowano znakami krzyża i okrzykiem: „Niech Bóg was prowadzi”. W innych miejscowościach Mazowsza o oddziałach rosyjskich mówiono: „nasz idą”.

W pierwszych dniach wojny zasobna w płody rolne Rosja nie tylko nie wywodziła z Królestwa żywności, ale przychodziła mu nawet z pomocą. Za świadczenia na rzecz wojska niejednokrotnie płacono wyżej stawki niż w czasach pokojowych.